

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Г. С. СКОВОРОДИ

Самсоненко Наталія Ігорівна

УДК 811.161.1'36: 811.161.1'38

**МОРФОЛОГІЧНА ДОМІНАНТА ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ
(НА МАТЕРІАЛІ РОСІЙСЬКОМОВНОЇ
ПОЕЗІЇ ХІХ – ХХІ СТОЛІТЬ)**

Спеціальність 10.02.02 – російська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, доцент
Скоробогатова Олена Олександрівна,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
завідувач кафедри слов'янських мов

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Тропіна Ніна Павлівна,
Херсонський державний університет,
професор кафедри слов'янської філології

кандидат філологічних наук, доцент
Палатовська Олена Володимирівна,
Київський національний лінгвістичний університет,
доцент кафедри російської мови і літератури

Захист відбудеться « 28 » вересня 2018 р. об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.053.05 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 221-А.

Із дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 215-В.

Автореферат розіслано «22» серпня 2018 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. В. Щербакова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Сучасні філологічні дослідження, що здійснюються в руслі пошуку граматичних особливостей віршового тексту на матеріалі поезії окремого літературного періоду, поетичної течії або ідіостилю, націлені на виявлення значень, які містяться в тих чи тих граматичних формах, а також на визначення глибинних поетичних смислів, що ними передаються.

Мовна форма та її значення розглядалися у роботах В. В. Виноградова, О. М. Пешковського, О. О. Потебні, Ф. Ф. Фортунатова, О. О. Шахматова, Л. В. Щерби та інших філологів XIX – середини XX століть. Загальна спрямованість лінгвістичних досліджень XX – початку XXI століть була скерована зокрема на синтактико-морфологічне вивчення тексту (наприклад, роботи С. Я. Єрмоленко, Г. О. Золотової, І. І. Ковтунової, Т. А. Космеди, О. В. Красильникової, М. О. Кронгауза, Н. Г. Озерової, О. М. Ремчукової та інших мовознавців). Системний підхід до вивчення мови поезії представлений у працях В. В. Виноградова, Г. О. Винокура, Л. А. Булаховського, М. Л. Гаспарова, В. П. Григор'єва, Б. М. Ейхенбаума, В. М. Жирмунського, Ю. М. Лотмана, Л. Ф. Тарасова, Ю. М. Тинянова, Н. О. Фатєєвої, Р. О. Якобсона та інших учених. У XX столітті виокремлюється напрям лінгвопоетичного аналізу віршового тексту й мови поезії за рівнями та закладається методологічне підґрунтя дослідження поетичного функціонування мови та мовних одиниць. Переважно увагу мовознавців привертають синтаксичні форми та структури, що пов'язані з різними засобами художньої виразності. Морфологічні одиниці, що, попри відомий автоматизм передачі морфологічної інформації, мають потужний експресивний поетичний потенціал, не виправдано відсувалися лінгвістами на другий план (порівняно з синтаксичними та лексичними). Вивчення функціонування одиниць морфологічного рівня в поетичному мовленні, що здебільшого проводилося в напрямі опису особливостей ідіостилю певного автора та вивчення оказіональної граматики, сьогодні спрямовується на дослідження виражальних можливостей уживання нормативних форм у ліричних творах. У суперечності певних наукових здобутків із цього питання (наприклад, роботи Я. Й. Гіна, О. К. Жолковського, Л. В. Зубової, І. О. Іонової, А. К. Мойсієнка, Н. А. Ніколіної, О. Г. Ревзіної, О. О. Скоробогатової, Л. П. Черкасової та інших дослідників), феномен підвищеної концентрації однотипних морфологічних одиниць у структурі віршового тексту, що призводить до формування морфологічної домінанти та сприяє поетичному сенсотворенню у зв'язку з актуалізацією граматичних форм та значень, залишається в сучасній лінгвопоетиці та лінгвістиці тексту вивченим фрагментарно.

Актуальність теми дисертації визначається загальною антропоцентричною спрямованістю філологічних досліджень і зумовлюється завданнями сучасної лінгвопоетики, що висуває на передній план вивчення експресивного потенціалу граматичних одиниць в умовах поетичного функціонування та дослідження способів формування поетичних смислів у

віршовій мові на граматичному й композиційно-граматичному підґрунті. Вивчення в лінгвопоетичному та функційному аспектах виразного й виражального потенціалу актуалізованих морфологічних одиниць, що формують морфологічну доміанту поетичного тексту в російськомовній поезії XIX – XXI століть, поєднує досягнення традиційних і сучасних наукових парадигм та відповідає сучасним підходам до аналізу віршового тексту.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане в контексті науково-дослідної теми кафедри слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Закономірності функціонування слов'янських мов: динамічний, прагматичний і методичний аспекти» (державний реєстраційний номер 0117U000812 від 24 березня 2017 року). Тему кандидатської дисертації затверджено на засіданні вченої ради ХНПУ імені Г. С. Сковороди (протокол № 5 від 4 листопада 2011 року) та уточнено на засіданні вченої ради ХНПУ імені Г. С. Сковороди (протокол № 7 від 31 жовтня 2017 року).

Мета роботи полягає у виявленні різних типів морфологічних доміант поетичного тексту та у встановленні особливостей функціонування нормативних одиниць морфологічного рівня в структурі віршових творів з морфологічною доміантою в російськомовній поезії XIX – XXI століть.

Відповідно до мети поставлено такі **завдання**:

1) на підставі аналізу наявних теоретичних напрацювань щодо вивчення за рівнями мови поезії та віршового тексту виокремити невирішені проблеми теорії поетичного функціонування морфологічних одиниць, їхніх зіставлень і комбінацій;

2) дослідити регулярні способи поетичної актуалізації нормативних морфологічних форм і значень та встановити здатність останніх формувати морфологічну доміанту;

3) з'ясувати й описати особливості функціонування одиниць морфологічного рівня у складі морфологічної доміанти віршового тексту;

4) дослідити поетичний потенціал актуалізованих морфологічних форм і категорій, що формують морфологічну доміанту поетичного тексту або його фрагмента;

5) виділити і схарактеризувати основні типи морфологічних доміант імені та дієслова, що функціонують у російськомовній поезії XIX – XXI століть;

6) простежити й описати особливості взаємозв'язку морфологічної структури ліричного твору з його композиційно-тематичною структурою.

Об'єктом вивчення є морфологічний рівень російськомовних поетичних текстів XIX – XXI століть.

Предмет дослідження – морфологічна доміанта поетичного тексту, одиниці, що її формують, та поетичні смисли, які вона передає.

Матеріалом дослідження слугувала картотека віршових текстів та їхніх фрагментів з морфологічною доміантою, укладена шляхом суцільної вибірки з російськомовної поезії XIX – XXI століть, яка налічує понад 2000 одиниць.

Обрані **методи дослідження** зумовлені поставленою метою та окресленими завданнями. На всіх етапах роботи застосовувалися загальнонаукові, лінгвістичні та інтерпретаційні методи. *Описовий* метод використано для загального аналізу, опису й систематизації поетичного ресурсу однотипних морфологічних одиниць у складі морфологічної домінанти поетичного тексту; *функційний* метод спрямовано на вивчення поетичного потенціалу одиниць морфологічного рівня в їхньому художньому функціюванні; за допомогою методу *інтерпретаційно-текстового* аналізу схарактеризовано морфологічні способи реалізації авторського наміру щодо створення поетичного смислу; метод *лінгвоконтекстуального* аналізу дав змогу визначити й описати місце морфологічної одиниці в поетичному контексті.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає в тому, що вперше на матеріалі російськомовної поезії XIX – XXI століть здійснено комплексний аналіз поетичних текстів з морфологічною домінантою різних типів; проаналізовано особливості функціонування одиниць морфологічного рівня у складі морфологічної домінанти в структурі віршового тексту з огляду на їхню здатність актуалізувати свій потенціал та виконувати структуро-, ритмо-, сюжето- й змістоутворювальні функції; схарактеризовано вплив формальних граматичних значень домінантної морфологічної одиниці віршового твору на поетичне сенсотворення.

Теоретичне значення роботи становить розробка теоретичних засад дослідження морфологічної домінанти віршових текстів; створення класифікації типів морфологічних домінант; доповнення теорії лінгвопоетики і лінгвістики тексту новими відомостями, що стосуються виражальних можливостей селекції та згущення однотипних одиниць морфологічного рівня, а також здатності морфологічної домінанти різних типів передавати певні поетичні смисли.

Практичне значення дисертації визначається можливістю застосування результатів комплексного аналізу російськомовних поетичних текстів з морфологічною домінантою в курсі лінгвістичного аналізу тексту, на заняттях з лінгвопоетики і поетичної граматики для студентів філологічних факультетів. Спостереження, висновки й поетичний матеріал можуть бути використані для складання хрестоматії віршових текстів з морфологічними домінантами різних типів.

Особистий внесок здобувача полягає в розробці теоретичних засад вивчення різних типів морфологічної домінанти поетичного тексту, у дослідженні поетичних способів актуалізації нормативних морфологічних форм і значень іменних та дієслівних граматичних категорій, що формують домінанту, та у визначенні взаємозв'язку морфологічної домінанти віршового твору з його ідейно-композиційною структурою на матеріалі російськомовної поезії XIX – XXI століть. Усі публікації за темою дисертації є одноосібні.

Апробація результатів дослідження. Дисертація обговорювалася на аспірантських семінарах та засіданнях кафедри слов'янських мов Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Основні положення й результати дослідження були викладені в доповідях на XIV Міжнародній конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Художній текст у різних наукових парадигмах (на матеріалі української і російської мов)» (Харків, 2012), Міжнародній науковій конференції «Русский язык и литература в школе и в вузе: Проблемы изучения и преподавания» (Горлівка-Юр'ївка, 2012), XXI Міжнародній науковій конференції ім. проф. Сергія Бураго «Мова і культура» (Київ, 2012), IV Міжнародній науковій конференції молодих учених-русистів «Художественный текст как предмет лингвистического исследования» (Харків-Белгород, 2013), XV Міжнародній конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Сучасні напрями в дослідженні мовних одиниць (на матеріалі української та російської мов)» (Харків, 2014), XVI Міжнародній конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Семантика мовних одиниць (на матеріалі української та російської мов)» (Харків, 2016), IX International scientific conference «Modern achievements of world science» (Morrisville, USA 2017), Міжнародній науковій конференції «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного гуманітарного знання: традиції і новаторство» (Харків, 2017), XVII Міжнародній конференції з актуальних проблем семантичних досліджень «Художній текст: лексика, граматики, стилістика (на матеріалі української та російської мов)» (Харків, 2018).

Публікації. Теоретичні й практичні результати дослідження викладено в 10 одноосібних статтях, із яких 7 надруковано в провідних фахових виданнях, затверджених МОН України, у тому числі 6 – у виданнях, зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах; 2 публікації розміщені в нефахових наукових виданнях України та 1 стаття – у зарубіжному науковому виданні.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списків використаних джерел та джерел ілюстративного матеріалу до кожного розділу відповідно, а також загальних висновків, загального списку використаних джерел (227 позицій) і додатків. Обсяг дисертації становить 302 сторінки, з яких основного тексту – 173 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність, указано на зв'язок теми дослідження з науковою проблематикою установи, сформульовано мету й завдання роботи, визначено об'єкт і предмет та матеріал дослідження, схарактеризовано методи наукового пошуку, розкрито наукову новизну, теоретичне й практичне значення отриманих результатів, наведено відомості про апробацію результатів дослідження, зазначено загальну кількість публікацій, що відображають основні положення дисертації, подано інформацію про структуру й обсяг роботи.

Перший розділ «Теоретичні засади вивчення морфологічної домінанти поетичного тексту» має чотири підрозділи, у яких розглянуто лінгвістичні підходи до вивчення поетичного тексту у світлі традиційних та сучасних наукових парадигм (1.1.); виявлено існуючу фрагментарність опису морфологічного рівня мови поезії та обґрунтовано необхідність систематичного аналізу особливостей поетичного функціонування одиниць морфологічного рівня (1.2.); розглянуто використання загальнонаукового терміна «домінанта» у філологічних дослідженнях та визначено поняття морфологічної домінанти віршового тексту (1.3.); висвітлено регулярні способи актуалізації нормативних морфологічних форм та граматичних значень, що формують морфологічну домінанту ліричного твору та сприяють поетичному сенсотворенню (1.4.).

У роботі з віршовим текстом застосовано загальнофілологічний підхід, у межах якого реалізується принцип рівневого лінгвопоетичного аналізу мовних засобів, що не тільки конструюють текст, але й беруть участь у досягненні певних художніх завдань. Виявлення дисбалансу у вивченні морфологічного рівня мови поезії та поетичного тексту дало змогу окреслити та схарактеризувати невисвітлені проблеми дослідження особливостей поетичного функціонування морфологічних одиниць, що формують домінанту ліричного твору, а також визначити їхні потенційні можливості сенсотворення на морфологічному підґрунті.

Морфологічну домінанту розуміємо як актуалізовану морфологічну форму й/ або створене співпозицією морфологічних форм граматичне значення, що переважає в поетичному тексті і є значущим для змістового вираження певного віршового твору.

Основою формування морфологічної домінанти вважаємо прийом морфологічної селекції (послідовного відбору морфологічних одиниць за певною ознакою), що є одним із трьох універсальних способів актуалізації нормативних граматичних форм і значень у мові поезії. Одним із наслідків застосування морфологічної селекції є згущення на певному просторі поетичного тексту морфологічно подібних одиниць, що здатне перетворювати узагальнені граматичні значення останніх на більш часткові, ускладнюючи й конкретизуючи їх семантику. До продуктивних способів актуалізації граматичних форм і значень у ліричному творі належать також поетична атракція й співпозиція, використання яких може призводити до утворення морфологічної домінанти, але це відбувається значно рідше, ніж у разі селекції й згущення відповідних форм.

Морфологічну домінанту в роботі розглянуто в межах цілого віршового тексту або його фрагмента як складової частини цілісної структури тексту та системи передачі певних естетичних переживань з опорою на використовувані ресурси національної мови, що максимально реалізується в поезії.

Виділені вченими ХХ століття характерні ознаки мови поезії, базовими з яких є образність, ритмічність, єдність та щільність віршового ряду, композиційність, динаміка форми та низка інших, відбивають результати філологічного аналізу співвідношення поетичної та національної мови.

Підпорядковуючись загальномовним і віршовим законам, одиниці морфологічного рівня в структурі морфологічної домінанти поетичного тексту набувають особливостей поетичного функціонування, розширюють свій змістовний потенціал, що сприяє вираженню поетичного смислу. Застосування прийомів морфологічної селекції однотипних морфологічних одиниць (та, як наслідку її прояву, згущення), атракції та співпозиції цих одиниць у віршовому тексті призводить до їхньої динамізації.

У розділі висувається гіпотеза стосовно того, що згущення одиниць морфологічного рівня на певному віршовому текстовому просторі здатне актуалізувати їхні загальномовні та контекстуальні значення, виявляти виражальні можливості та виконувати структуро-, ритмо-, сюжето- й змістоутворювальні функції, незважаючи на максимальну стабільність цього рівня порівняно з іншими рівнями мови, підсвідомість морфологічного відбору й автоматизм передачі та сприйняття морфологічної інформації. Як результат авторської селекції морфологічна однорідність, що пов'язана з актуалізацією граматичних форм і значень, здатна визначати мовну специфіку віршового тексту та може слугувати мовною основою його образного ладу.

У другому розділі «Згущення морфологічної форми і значення в російськомовних поетичних текстах XIX – XXI століть. Формування домінанти», що складається з трьох підрозділів, на підставі проведеного аналізу ролі маркованих та немаркованих членів певної граматичної опозиції у формуванні морфологічної домінанти виділено й описано основні типи морфологічних домінант віршового тексту або його фрагмента (2.1.); а також визначено поетичні можливості актуалізації форм дієслівних категорій способу дії й часу (2.2.) та форм іменних категорій роду, відмінка й числа у віршовому тексті (2.3.).

Мова поезії дає значний матеріал для вивчення актуалізації нормативних дієслівних й іменних граматичних форм і значень, що завдяки авторській селекції формують морфологічну домінанту віршового тексту та сприяють створенню й передачі поетичного смислу, а також збільшують художню виразність ліричного твору.

За кількісним показником тієї чи тієї однотипної морфологічної форми у віршовому тексті ми розрізняємо *суцільну* й *дискретну* морфологічну домінанту. До творів із суцільною морфологічною домінантою відносимо поетичні тексти, в яких переважають грами однієї морфологічної форми, що виражена одним із опозитивних членів граматичної категорії. До творів із дискретною морфологічною домінантою відносимо віршові тексти з кількісною перевагою грамам морфологічної форми, що виражена одним із опозитивних членів граматичної категорії, на фоні мінімальної представленості іншої групи (інших груп) морфологічних форм цієї самої граматичної категорії.

У більшості ліричних творів, що мають морфологічну домінанту, морфологічна форма й актуалізоване нею граматичне значення не тільки визначають мовну специфіку тексту, але й пов'язані з формуванням

художнього змісту. У низці випадків виокремлюємо морфологічну *домінанту форми* і морфологічну *домінанту значення*, які частіше збігаються, але можуть і не збігатися, коли домінантна морфологічна форма в поетичному тексті виражає різні граматичні значення (наприклад, форми наказового й умовного способу дії дієслова, відмінкові форми іменних частин мови) або домінантне граматичне значення передається різними морфологічними формами (наприклад, значення наказового способу дії або майбутнього часу дієслова, значення роду різних частин мови).

За ступенем позначеності (виділення) у віршовому тексті граєм однотипної морфологічної форми вирізняємо *актуалізовану* (виділену) та *фонову* (невиділену) домінанту. Формування актуалізованої або фонові домінанти залежить, за нашими спостереженнями, від участі в її утворенні маркованих чи немаркованих членів певної граматичної опозиції. Згущення й концентрація маркованих членів граматичної опозиції зазвичай призводить до формування актуалізованої домінанти, що створює більш виразний ефект (наприклад, форми наказового й умовного способу дії дієслова, форми жіночого та середнього роду, форми множини). Підвищена концентрація або переважання морфологічних форм, що виражені однорідними немаркованими членами граматичної категорії, частіше призводить до формування фонові домінанти (наприклад, форми дійсного способу або дієслівні форми теперішнього часу; форми чоловічого роду, називного відмінка, форми однини іменних частин мови).

Послідовно виокремлено та схарактеризовано в російськомовних поетичних текстах дієслівні морфологічні домінанти способу дії й часу, іменні морфологічні домінанти роду, відмінка й числа.

Згущення форм наказового та умовного способу, що представлені маркованими членами трьохопозитної системи способу дії дієслова, призводить до формування морфологічної домінанти способу з виділенням морфологічних форм, які створюють певне значення спонукальності / бажаності, можливості вчинення дії. Форми наказового способу через їхню меншу, порівняно з формами дійсного способу, поширеність в нейтральному мовленні, а також через те, що вони зачіпають вольову та емоційну сфери і звернені до реального чи уявного співрозмовника, є сильними виділеними формами в поетичному тексті. Форми наказового способу дієслів зазвичай утворюють дискретну морфологічну домінанту. Формування морфологічної домінанти умовного способу у віршовому тексті або його фрагменті передбачає скупчення однотипних морфологічних форм, що виражають можливість здійснення бажаних дій у сьогоденні / майбутньому або можливість здійснення дій за певних умов у минулому. Згущення морфологічних форм умовного способу робить їхню часову віднесеність невизначеною поза контекстом, що призводить до створення ефекту багатозначності та поліінтерпретованості поетичного тексту. Наприклад, у вірші Юлії Олефір «Я могла бы тебя не любить ...» із суцільною актуалізованою домінантою умовного способу граматична структура дієслова

у формі, омонімічній формі минулого часу, + частка *би* + інфінітив, що повторюється, та відсутність конкретних часових показників розмивають темпоральні характеристики й свідчать про те, що зміст поетичного твору не зводиться до одного можливого смислу. Згущення дієслівних форм дійсного способу, які є немаркованими членами трьохопозитної системи способу дієслова, формує фонову домінанту віршового тексту.

Згущення форм одного з трьох часів дієслова на певному текстовому просторі призводить до утворення морфологічної домінанти часу. Форми теперішнього часу дієслова мають потужний семантичний потенціал та, формуючи домінанту поетичного тексту, передають широкий спектр значень, хоча й сприймаються читачем як звичайні (неактуалізовані). Форми минулого й майбутнього часу є більш експресивними у складі морфологічної домінанти віршового тексту та актуалізують один із темпоральних планів оповіді – минулий або майбутній відповідно. Наприклад, у Юрія Левітанського в поезії «Собирались наскоро ...» суцільна актуалізована домінанта минулого часу передає швидкість течії життя. Дієслівні форми минулого часу виражають швидкоплинність життєвих подій, їхню гадану важливість у певний момент за відсутності найважливішого в стосунках – поговорити й вислухати, що актуалізовано повтором останніх рядків кожної з трьох строф: *День **прошел** – как не **было**, / **Не поговорили**; Год **прошел** – как не **было**. / **Не поговорили**; Жизнь **прошла** – как не **было**, / **Не поговорили*** (Ю. Левітанський). Те, що кожного дня відкладали (*не поговорили*), протяглося на усе життя.

Актуалізація граматичного роду в поетичному функціонуванні зазвичай має семантичний характер. Морфологічна домінанта роду у віршовому тексті сприяє актуалізації значення маскулінності за рахунок згущення грамам чоловічого роду, фемінності за рахунок згущення форм жіночого роду, значення предметності (назви не-особи) або абстрактної понятійності у разі згущення грамам середнього роду. Домінанта чоловічого та жіночого роду іменників, що називають неістот, досить часто поєднується з прийомом персоніфікації та сприяє актуалізації значень маскулінності / фемінності. Наприклад, у поетичному тексті Олександра Кабанова «Из блокнытика» іменник, що називає неістоту чоловічого роду, *блокнотик* антропоморфізується шляхом зіставлення зі співзвучним індивідуально-авторським оказіональним іменником *блокнытик*. Ліричний герой вірша звертається до свого адресата, *блокнытика*, як до вірного товариша, який здатен умістити й зберігати всі записані таємниці й переживання. На наш погляд, саме поняття «друг» зумовило родову домінанту вірша, що стала його ідейною основою. Сприйняття блокнотика як молодшого товариша поета реалізується у вживанні зменшувально-пестливих суфіксів інших іменників чоловічого роду (*черновичок, клювик, кукушонок, единолюбик*). Він сприймається як умістилище незрілих поетичних рядків: *Поэзия имеет много критик, / а ты – еще **птенец, черновичок*** (О. Кабанов). Грамами жіночого роду *поэзия і книга* слугують показниками материнського начала щодо *блокнытика*, в якому

записуються таємні поетичні рядки. За кількісним вираженням виділеної родової форми домінанта роду частіше є дискретним типом домінанти.

Морфологічна домінанта відмінка є прикладом відносної переваги морфологічної форми одного з відмінків на певному текстовому просторі. Відмінкова домінанта дозволяє актуалізувати одне зі значень відмінкової форми або зіставити різні значення одного відмінка й актуалізувати їхній контрастний зміст. За своїм потенціалом називний відмінок протиставлений непрямим. Виразальний потенціал згущених форм називного відмінка у складі морфологічної домінанти підтримується застосуванням інших прийомів, зокрема, формуванням номінативних рядів. Форми непрямих відмінків утворюють виділену домінанту форми, що актуалізує одне або більш ніж одне значення відмінка. Наприклад, поетичний уривок із вірша Віри Полозкової «Шалостью бирюзовой...» репрезентує суцільну актуалізовану морфологічну домінанту орудного відмінка, яка безпосередньо пов'язана з основною ідеєю звернення ліричного героя до ліричного співрозмовника. Дієслівні форми наказового способу *поговори, поделись, поумирай, повылей* звернені до ліричного адресата із закликом до дії. Домінанта орудного відмінка представлена різними значеннями: визначальним (*Шалостью бирюзовой, / Шелестью рисовой – / Поговори со мной, / Поговори со мной, / Солнечной, лиственной / Вязью осмысленной...*), об'єктним (*Ну поделись со мной / Тяжкими мыслями, / Темными думами, / Мрачной кручиною*) й обставино-визначальним, що визначає місце дії (*Под кипарисами – / Поумирай со мной*) (В. Полозкова). Завдяки наведеним основним значенням орудного відмінка актуалізується форма цього відмінка та підкреслюється значний смисловий потенціал відмінкових значень, пов'язаний у ліричному тексті з ідеєю всеосяжності любові.

Актуалізація форм і значень категорії числа, що має високий ступінь семантизації, зумовлює потужність поетичної виразності цієї категорії у складі морфологічної домінанти віршового тексту. Згущення графем однини у віршовому творі призводить до утворення сингулярної фонові домінанти. Сингулярна домінанта в багатьох випадках сприяє передачі значення самотності і на граматичному рівні актуалізує це значення в поетичному тексті. Згущення графем множини призводить до утворення плюральної домінанти, яку відносимо до актуалізованого типу. У ліричному творі плюральна домінанта сприяє актуалізації значення множинної одноманітності, безперервності, циклічності процесів або явищ. За умов використання поодиноких сингулярних форм на тлі плюральних відбувається актуалізація значення унікальності на фоні множинності. Наприклад, у вірші Якова Полонського «Звезды» актуалізована форма однини пов'язана з вираженням мотиву самотності. Однак ця самотність виокремлена, митець уводить у ліричну розповідь світ ліричного героя. Вірш графічно поділено на дві строфи, утворені вісьмома рядками кожна. Граматичний аналіз свідчить, що перша строфа представлена суцільною плюральною домінантою, яка передає ідею безперервності процесів світобудови, циклічності розвитку світу й всесвіту:

Посреди светил ночных, / Далеко мерцающих, / Из туманов млечными / Пятнами блуждающих / И переплывающих / Небеса полярные, / Новые созиждутся / Звезды светозарные (Я. Полонський). У другій строфі серед панівних форм множини актуалізована форма однини (*в душу*), що співвіднесена зі світом ліричного героя, який пояснює появу своїх думок та ідей: *Так и вы, туманные / Мысли, тихо носитесь, / И неизъяснимые / В душу глухо проситесь*.... Зародження думок порівнюється із зародженням зірок, що не перестануть світити, як не зникнуть й ідеї ліричного героя навіть після його смерті: *Так и вы над нашими / Темными могилами / Загоритесь некогда / Яркими светилами* (Я. Полонський). Опозиція однієї актуалізованої сингулярної грами і багатьох плюральних грамам у вірші розкриває особливості поетичного світу автора, передає його світовідчуття.

Морфологічні одиниці та категорії набувають особливостей поетичного функціонування, підпорядковуючись законам національної мови, мови поезії та поетичній традиції. Актуалізація закріплених у мові граматичних значень та утворення контекстуальних значень морфологічних одиниць у віршовому тексті створює виразні ефекти, стає основою формування та передачі особливих поетичних смислів, збільшує багатозначність ліричного твору. Авторська селекція за певною морфологічною ознакою та, як наслідок її прояву, згущення на текстовому просторі однотипних морфологічних форм і значень призводить до формування морфологічних доміант різних типів, що здатні слугувати основою поетичного сенсотворення на граматичному підґрунті та є потужним засобом поетичної виразності.

Третій розділ «Роль морфологічної доміанти в структурі віршового тексту в російськомовній поезії XIX – XXI століть», що складається з чотирьох підрозділів, присвячено вивченню особливостей взаємозв'язку морфологічної структури поезії з її композиційно-тематичною структурою. Розглянуто зв'язок мотиву самотності з формальною сингулярною морфологічною доміантою поетичного тексту (3.1.); висвітлено взаємодію доміантних морфологічних форм ліричного твору з його змістом та мотивами, а саме: описано смислове навантаження зіставлення доміантних форм у структурі вірша, числовий та родовий морфологічний ритм як засоби загальної ритмізації та поетичного сенсотворення (3.2.); схарактеризовано інтертекстуальний зв'язок граматичної моделі прецедентного тексту та доміанти тексту-реципієнта, що сформована за заданою граматичною матрицею (3.3.); визначено, що дієслівна морфологічна доміанта наказового способу може слугувати основою жанру поетичної молитви (3.4.).

Актуалізація морфологічних форм та значень базується на внутрішньотекстовій та міжтекстовій взаємодії морфологічних одиниць, що утворюють морфологічну доміанту поетичного тексту, слугують засобами сенсотворення на граматичному підґрунті, сприяють загальній ритмізації тексту та виступають маркерами інтертекстуальних зв'язків.

Морфологічна структура ліричного твору пов'язана з його композиційно-тематичною структурою. Морфологічна доміанта сприяє

передачі загального задуму віршового тексту, актуалізуючи важливі в ньому мотиви та смисли.

У російськомовних поетичних текстах ХІХ – ХХІ століть сингулярна морфологічна домінанта тісно пов'язана з вираженням мотиву самотності, що має різні варіанти реалізації, при цьому авторський граматичний відбір, свідомий чи підсвідомий, є одним із способів передачі поетичного смислу. Головний мотив текстів із сингулярною домінантою, мотив самотності, розділяємо на медитативну та споглядальну самотність, самотність серед людей, любовну самотність, самотність поета (творчу самотність), мотив поетичної творчості, мотив туги, мотив розлуки, мотив шляху, мотив спогаду / жалю про минуле й інші мотиви. Наприклад, у вірші Олександра Блока «Пока спокойною стопою ...» самотність актуалізується на граматичному рівні дискретною сингулярною домінантою. Я-поета протиставлене натовпу, його нерозумінню та неможливості досягти рівня поета: *Пока спокойною стопою / Иду, и мыслю, и пою, / Смеюсь над жалкою толпою / И вздохов ей не отдаю....* Самотність поета сприймається як дар, що виокремлює його з-посеред інших: *И рок велит в себе беречь / И дар незыблемый поэта, / И сцены выспреннюю речь...* (О. Блок). Самотність поета пов'язана з унікальністю його дару, що апріорі передбачає відокремлене існування. Список мотивів, пов'язаних з домінантою однини, відкритий і може бути розширений.

Морфологічна домінанта як результат згущення однотипних морфологічних форм у межах певного ліричного твору або його фрагмента припускає накопичення зіставлених морфологічних форм (наприклад, форм однини / множини або жіночого / чоловічого роду), що призводить до формування структури, схожої з морфологічною домінантою, але не тотожної їй. Морфологічне зіставлення різнорідних форм, репрезентоване внутрішньокатегоріальною кореляцією, актуалізує категоріальні протиставлення, створює поетичне накопичення смислів та формує контекстуальні значення у віршовому тексті. Зіставлення різнорідних домінантних морфологічних форм підсилює виражальний потенціал лексичних засобів і відіграє важливу роль в ідейно-тематичній композиції твору.

Явище морфологічного ритму полягає у взаємодії регулярно повторюваних на певному текстовому просторі морфологічних форм, виражених різними членами однієї морфологічної категорії. Числовий ритм, що проявляється ритмічним чергуванням граєм однини з граємами множини, у виділених нами поетичних текстах пов'язаний з вираженням мотиву роздільності, граничності, бар'єрності, протиставлення. Числовий ритм сприяє актуалізації ідеї розділеного простору, смерті як межі між світом живих та мертвих, протиставленню внутрішнього світу ліричного героя зовнішнім проявам власного Я, моменту розставання як моменту роз'єднання чоловічого й жіночого. Числовий ритм сприяє актуалізації ідеї відчуження, що на сюжетно-композиційному рівні реалізується мотивом роздільності / розлуки / прощання. Наприклад, у вірші Віри Павлової «Глаза мои...», що імітує форму потоку свідомості та передає складний психічний стан героїні ліричного твору, який і є

предметом художнього осмислення, ідеться про подвійність особистості, про протиставлення внутрішнього світу героїні зовнішнім проявам власного *Я*. Пунктуаційного членування в цьому вірші немає. Вірш побудовано за однією «ритмічною матрицею» (термін Н. О. Фатєєвої), що тісно пов'язана з його морфологічною структурою. Семантика й функції морфологічних засобів мови в цьому поетичному тексті є структуро-, ритмо- й змістоутворювальними. Протиставляється реальне і те, що відчуває героїня. Це протиставлення передається числовим ритмом. Змістовий і граматичний контраст існує в кожній зі строф.

Родовий ритм, який полягає в чергуванні граєм чоловічого та жіночого роду, відображає універсальну біологічну опозицію «чоловічий – жіночий», а також сприяє актуалізації значення гендерної протилежності або ідеї гармонійного чоловічого та жіночого начала, що, на нашу думку, є одним із морфологічних способів вираження категорії інтимізації в поетичному тексті. Наприклад, в одному з віршів Віри Полозкової «Уходить от него. Динамить...» домінують родова опозиція «чоловіче – жіноче» реалізує протиставлення *Я* (жіноче) – *ВІН*: селекція граєм чоловічого та жіночого роду, що виражені іменниками (*природа, карьера, вера / мужчина, ангел-утешитель*), особовими займенниками (*от него, к нему в него, он, к нему*), вказівним займенником (*тот*) і прикметниками (*дрянная, древняя, нутряная*), сприяє створенню ситуації *Я* (жінка) – *ВІН*. Вірш побудовано за комунікативним зразком діалогу, в якому висловлена раціональна порада піти, утекти від ситуації, що склалася в одного зі співрозмовників, та надані аргументи іншого співрозмовника (ліричної героїні вірша), які ґрунтуються на інтуїтивному сприйнятті того, що відбувається. Синтаксичний паралелізм повторюваних рядків: *У меня к нему, знаешь, память; У меня в него, знаешь, вера; У меня к нему, знаешь, – детство* (В. Полозкова) сприяє передачі ставлення ліричної героїні до описуваного героя. Морфологічний ритм виступає не тільки засобом загальної ритмізації, але й стає елементом змісту поетичного тексту.

У роботі зафіксовано й проаналізовано низку віршових творів, що ґрунтуються на свідомому введенні прецедентної морфологічної моделі (або фрагмента прецедентного тексту), граматична структура якої повторюється протягом поетичного тексту-реципієнта, формуючи домінують твору за заданою граматичною матрицею. Повторення прецедентної граматичної моделі в тексті-реципієнті вказує на тісний зв'язок із текстом-джерелом, слугує маркером інтертекстуальних зв'язків та дозволяє додати нові смисли у тлумачення прецедентної форми. Наприклад, відомий прецедентний номінативний ряд Олександра Блока «Ночь, улица, фонарь, аптека...» активно використовується в поезії ХХ – ХХІ століть. Граматичний малюнок вірша Юлії Олефір «Ночь, улица, фонарь, аптека...» має чітко задану Блоком структуру повтору номінативів: *Ночь, улица, фонарь, аптека... / Скучает на обочине такси; Мобильный, тушь, помада, зажигалка... / На самом дне, наверное, ключи...* (Ю. Олефір). Заданий прецедентним текстом граматичний малюнок, який складається з низки іменників називного відмінка, що перераховує об'єкти

нічного міста, розширюється поняттями сучасних реалій: *такси, мобільний, тушь, помада, зажигалка, бары, витрина*. Циклічність часу та віра в незмінність життєвого ладу, висловлені в прецедентному тексті Блока: *Живи еще хоть четверть века – / Все будет так. Исхода нет. // Умрешь – начнешь опять сначала / И повторится все, как встарь...*(О. Блок), змінюється прагненням ліричної героїні до розуміння того, що відбувається: *А я живу на свете четверть века, / Я знаю все! Что хочешь, то спроси; Предательски намокнут мои веки, / Я знаю все, что хочешь – то спроси!* (Ю. Олефір).

Згущення дієслівних форм наказового способу дії у віршовому тексті, що формує його морфологічну домінанту, у багатьох випадках стає морфологічною основою жанру поетичної молитви. Форми наказового способу актуалізують значення прохання про допомогу, значення бажаності висловлених прохань. Морфологічна домінанта наказового способу представлена різними формами (форми наказового способу 2-ї особи однини, форми 3-ї особи множини / однини з часткою *пусть, дай бог* + інфінітив / іменник / підрядне речення зі сполучником *чтобы*), що виражають значення прохання й заклику до вищих сил. Наприклад, ліричний твір Артура Нойенця «"Глагольная" молитва» побудовано на повторі форм імператива та інфінітива в сильній позиції вірша (імператив на початку рядка, а інфінітив – наприкінці), що не тільки актуалізує звернення автора до вищої сили із закликом про допомогу (*помоги мне*), але й виражає загальне прагнення ліричного героя виконати низку дій, спрямованих на пошук, усвідомлення та сприйняття певної інформації (*узнать, понять, принять, смириться*), а також на можливість цю інформацію донести до певного адресата або адресатів протягом життєвого шляху (*успеть, донеть, взлететь, не разбиться, дойти*) (А. Нойенц). Вірш налічує 31 лексему, 21 з яких представлена дієслівними формами. Дієслівна домінанта цього поетичного тексту експліцитна та відображена в назві твору «"Глагольная" молитва», що свідчить про усвідомлення автором здійсненої морфологічної селекції.

Висока конденсація граєм, відібраних автором за певною морфологічною ознакою, що утворює морфологічну домінанту поетичного тексту, завжди пов'язана зі змістом ліричного твору та його мотивами. Морфологічна структура віршового тексту здатна формувати його художню структуру, сюжет та композицію, а також сприяти загальній ритмізації тексту та виступати маркером інтертекстуальних зв'язків.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** узагальнено основні результати виконаного дослідження.

Потреба у здійсненні дослідження викликана, з одного боку, фрагментарністю вивчення в сучасній лінгвопоетиці морфологічного рівня мови поезії та віршового тексту, а з другого, – необхідністю вивчення особливостей поетичного функціонування актуалізованих нормативних морфологічних одиниць, що становлять основу морфологічної домінанти

російськомовного віршового тексту та беруть участь у передачі глибинного поетичного смислу.

З'ясовано основні тенденції та перспективні напрями вивчення ліричних творів, що пов'язані з дослідженням мови поезії та поетичного тексту за рівнями, з завданнями опису морфологічної домінанти віршового твору в її взаємодії з композиційно-тематичною структурою поетичного тексту та здатності морфологічних одиниць у складі домінанти брати участь у поетичному сенсотворенні та виступати засобом художньої виразності.

Стверджується, що поетичний текст, в якому загальномовні одиниці різних рівнів максимально реалізують свій експресивний та виражальний потенціал, дозволяє актуалізувати нормативні морфологічні форми й створені ними граматичні значення за умов їхнього кількісного та змістового переважання в структурі ліричного твору з морфологічною домінантою.

Основними способами актуалізації нормативних морфологічних форм та значень у поезії є селекція та, як наслідок її прояву, згущення, а також атракція й співпозиція, що формують морфологічну домінанту. Наголошується, що актуалізація відібраних морфологічних форм і значень пов'язана зі змістом ліричного твору та передачею певних поетичних мотивів.

Одиниці морфологічного рівня у складі поезій з морфологічною домінантою мають певні особливості поетичного функціонування, підпорядковуючись загальномовним та віршовим законам. Вони здатні виконувати структуро-, ритмо-, сюжето- й змістоутворювальні функції в ліричному творі або його фрагменті як у складовій частині цілісної структури тексту, незважаючи на відомий автоматизм передачі й сприйняття морфологічної інформації.

Аналіз російськомовної поезії XIX – XXI дозволив виділити значний корпус поетичних текстів з морфологічною домінантою та розробити класифікацію типів морфологічних домінант, сформованих завдяки актуалізації граматичних форм і значень дієслівних категорій способу дії й часу, а також іменних категорій роду, відмінка й числа. Виокремлено та схарактеризовано дієслівну й іменну, суцільну й дискретну, актуалізовану й фонову морфологічні домінанти, а також домінанту форми й домінанту значення.

Домінантні одиниці морфологічного рівня тісно пов'язані з одиницями інших мовних рівнів у структурі вірша та спільно з ними беруть участь у створенні особливого поетичного смислу. Морфологічна домінанта поетичного тексту «вбудована» в його композиційно-тематичну структуру. Різні типи морфологічних домінант дієслівних та іменних категорій пов'язані з формуванням на морфологічному підґрунті певних поетичних мотивів та смислів, що виражені в ліричному творі.

Зіставлення різнорідних домінантних морфологічних форм, репрезентованих внутрішньокатегоріальною кореляцією, актуалізує категоріальні протиставлення, створює поетичне накопичення смислів, формує

контекстуальні значення у віршовому тексті та відіграє важливу роль в ідейно-тематичній композиції твору.

Ритмічне чергування домінантних морфологічних форм, виражених різними членами однієї морфологічної категорії, є засобом художньої виразності, загальної ритмізації поетичного тексту та виступає елементом змісту поетичного тексту. У дослідженні послідовно розглянуто числовий та родовий ритми, виокремлено пов'язані з ними мотиви ліричних творів.

Віршові тексти з морфологічною домінантою, побудованою за заданою матрицею прецедентного тексту, граматична структура якого свідомо повторюється в тексті-реципієнті, дозволяють увести нові смисли в тлумачення прецедентної форми та слугують маркером інтертекстуальних зв'язків у структурі такого тексту.

Згущення дієслівних форм наказового способу в поетичному творі, що формує його морфологічну домінанту, у багатьох випадках стає морфологічною основою жанру поетичної молитви. Форми наказового способу дії актуалізують значення прохання про допомогу, значення бажаності висловлених прохань, заклику до вищих сил.

Здійснений аналіз російськомовних віршових текстів XIX – XXI століть свідчить про зростання граматикалізації поетичних творів, про підвищення авторського осмислення використання виразного й виражального граматичного потенціалу відібраних морфологічних одиниць.

Дослідження відкриває перспективи подальшого всебічного вивчення морфологічної домінанти поетичного тексту. Планується створення хрестоматії російськомовних поетичних текстів із морфологічними домінантами різних типів, яка може слугувати матеріалом для нових лінгвопоетичних розвідок експресивного потенціалу одиниць морфологічного рівня, що актуалізуються в ліричних творах. Убачається за можливе порівняльне дослідження текстів з морфологічною домінантою в межах різних слов'янських мов.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ Статті в наукових фахових виданнях та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз даних:

1. Ткачєва Н. И. Обращение, повелительное наклонение и риторический вопрос в лингвистическом изучении. *Мова і культура (Науковий журнал)*. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. Випуск 15. Т. VI (160). С. 201 –208.
2. Ткачєва Н. И. Числовая морфологическая доминанта в поэтическом тексте. *Русская филология*. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды. Харьков, 2013. № 1-2 (49). С. 82 –86.
3. Самсоненко (Ткачєва) Н. И. Морфологическая доминанта мужского рода в русской поэзии. *Русская филология*. Вестник Харьковского

національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харків, 2016. № 4 (59). С. 26 –31.

4. Samsonenko Natallia. Grammatical representation of motive of meditative and contemplative loneliness (a case study of the Russian-language poetry of the XIXth-XXIst centuries). *Лінгвістичні студії / Linguistic Studies*: збірник наукових праць / Донецький нац. ун-т ім. Василя Стуса / гол. ред. А. П. Загнітко. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2017. Випуск 34. С. 138 –142.

5. Самсоненко Н. И. Морфологическая доминанта падежа в русскоязычных поэтических текстах XIX–XXI веков. *Лінгвістичні студії / Linguistic Studies*: збірник наукових праць / Донецький нац. ун-т ім. Василя Стуса / гол. ред. А. П. Загнітко. Вінниця: ДонНУ ім. Василя Стуса, 2018. Випуск 35. С. 58 –64.

6. Самсоненко Н. И. Изучение морфологической доминанты поэтического текста в свете современных научных парадигм. *Русская филология*. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды. Харків, 2018. № 1 (63). С. 31 –38.

7. Самсоненко Н. І. Числовий ритм та мотив розділеності у російськомовному поетичному тексті (на прикладі поетичних творів Геннадія Айгі, Юрія Ряшенцева та Юлії Олефір). *Лінгвістичні дослідження*. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2018. Випуск 48. С. 211 –215.

Статті в інших наукових виданнях:

8. Ткачёва Н. И. Описание имен существительных с дефектной числовой парадигмой (singularia и pluralia tantum) в русистике. *Филологический сборник: сборник научных статей*. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2012, Випуск 12. С. 38 –52.

9. Ткачёва Н. И. Грамматическая доминанта в стихотворениях Веры Павловой «Глаза мои...» и «Юная спит так...». *Русский язык и литература в школе и в вузе: проблемы изучения и преподавания*: сборник научных трудов. Горловка: Изд-во ГГПИИЯ, 2012. С. 300 –304.

10. Самсоненко Н. И. Прецедентная грамматическая модель в русскоязычном поэтическом тексте. *Proceedings of IX International scientific conference “Modern achievements of world science”*. Morrisville, Lulu Press., 2017. С. 41 –45.

АНОТАЦІЯ

Самсоненко Н. І. Морфологічна домінанта поетичного тексту (на матеріалі російськомовної поезії XIX – XXI століть). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.02 – російська мова. – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Харків, 2018.

У дисертації досліджено особливості поетичного функціонування однотипних морфологічних одиниць та категорій, які формують морфологічні доміанти різних типів у російськомовних поетичних текстах ХІХ – ХХІ століть, а також визначено особливості взаємозв'язку морфологічної структури ліричного твору з його композиційно-тематичною структурою

Доведено, що на певному віршовому просторі нормативні граматичні форми і значення можуть актуалізуватися за допомогою таких способів, як: селекція, атракція й співпозиція, що слугують основою формування морфологічної доміанти поетичного тексту, яка здатна виконувати структуро-, ритмо-, сюжето- й змістоутворювальні функції.

Уперше запропоновано класифікацію типів морфологічних доміант віршового твору на підставі проведеного аналізу функціонування в ньому морфологічних форм дієслівних категорій способу дії й часу та морфологічних форм іменних категорій роду, відмінка та числа з урахуванням теорії маркування членів граматичних опозицій. Виокремлено дієслівну й іменну, суцільну й дискретну, актуалізовану й фонову морфологічні доміанти, а також доміанти форми та значення.

Виявлено, що морфологічна доміанта поетичного тексту сприяє віршовому сенсотворенню, актуалізуючи важливі у ньому мотиви й смисли, незважаючи на відомий автоматизм передачі морфологічної інформації. Виділено та схарактеризовано основні поетичні мотиви, утілення яких пов'язане з відбором морфологічних форм та формуванням дієслівних та іменних морфологічних доміант різних типів.

Ключові слова: поетичний текст, поетична морфологія, морфологічна доміанта, селекція, поетична атракція, співпозиція, актуалізація, граматичне значення, морфологічний ритм, поетичні мотиви.

АННОТАЦІЯ

Самсоненко Н. И. Морфологическая доминанта поэтического текста (на материале русскоязычной поэзии ХІХ – ХХІ веков). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. – Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды, Харьков, 2018.

Диссертация посвящена исследованию особенностей поэтического функционирования морфологических единиц и категорий, формирующих морфологические доминанты различных типов в русскоязычных поэтических текстах ХІХ – ХХІ веков, а также изучению их способности создавать и передавать определенный поэтический смысл.

Рассмотрен корпус лирических произведений и их фрагментов, в которых преобладающие однотипные морфологические формы и грамматические значения выступают средством выразительности и приводят к образованию морфологической доминанты, выполняющей структуро-, ритмо-, сюжето- и смыслообразующие функции.

Изучение выразительных возможностей поэтической актуализации морфологических форм и значений в русскоязычной поэзии проводилось в рамках общелингвистического подхода к анализу лирического текста, предполагающего поуровневое рассмотрение языковых средств, этот текст конструирующих.

Анализ фактического материала показал, что под воздействием специфических характеристик и свойств стихотворного текста доминантные морфологические единицы и их сочетания реализуют свой потенциал, заложенный предыдущими общеязыковыми употреблениями, и приобретают дополнительные значения, участвуя в решении художественных задач.

В диссертации доказано, что на определенном текстовом пространстве нормативные грамматические формы и значения могут актуализироваться при помощи таких способов, как: селекция, аттракция и соположение, которые служат основой формирования морфологической доминанты лирического произведения.

Выявлено, что морфологическая однородность является результатом авторского морфолого-поэтического отбора. Морфологическая доминанта определяет языковую специфику стихотворения, служит языковой основой его образного строя и способом развертывания поэтического сюжета.

Впервые осуществлена классификация типов морфологических доминант глагольных категорий наклонения и времени, именных категорий рода, падежа и числа с учетом теории маркированности членов грамматических оппозиций.

В стихотворном тексте различаем сплошную и дискретную, актуализированную и фоновую морфологические доминанты. Разграничиваем морфологическую доминанту формы и морфологическую доминанту значения, которые чаще совпадают, но могут и не совпадать, когда доминантная морфологическая форма в лирическом произведении выражает разные грамматические значения или доминантное грамматическое значение передается разными морфологическими формами.

Определены особенности взаимодействия морфологической структуры лирического произведения с его композиционно-тематической структурой. Выявлено, что формирование морфологической доминанты поэтического текста способствует передаче общего замысла стихотворения, актуализируя важные в нем мотивы и смыслы, несмотря на известный автоматизм передачи морфологической информации. Выделены и описаны основные поэтические мотивы, выражение которых связано с глагольными и именными морфологическими доминантами различных типов.

Установлено, что сопоставление и комбинирование разнородных доминантных морфологических форм на определенном текстовом пространстве создает выразительные эффекты, играет важную роль в композиции лирического произведения и связано с передачей определенных мотивов.

Доказано, что ритмическое чередование морфологических форм является средством общей ритмизации поэтического текста и взаимодействует с его тематической структурой. Числовой ритм в выделенных нами текстах связан с

передачей мотива разделенности, предельности, противопоставления и способствует актуализации идеи отчуждения / разлуки. Родовой ритм отображает универсальную биологическую оппозицию «мужской – женский», способствует актуализации значения гендерной противоположности либо идеи гармоничного мужского и женского начала.

Охарактеризованы стихотворения с морфологической доминантой, построенной по заданной матрице прецедентного текста, грамматическая структура которого повторяется в тексте-реципиенте, что служит грамматической основой интертекстуальности.

Выявлено, что морфологическая доминанта формы повелительного наклонения является морфологической основой жанра поэтической молитвы, актуализируя значение просьбы о помощи, взывания к высшим силам.

Разработка теоретических основ изучения поэтических текстов с морфологической доминантой и предложенная классификация типов морфологических доминант дополнили теорию лингвопоэтики и лингвистики текста новыми сведениями, касающимися выразительных возможностей селекции и сгущения однотипных морфологических единиц, а также способности сформированной ими морфологической доминанты передавать поэтические смыслы и формировать художественную структуру, сюжет и композицию лирического произведения.

Ключевые слова: поэтический текст, поэтическая морфология, морфологическая доминанта, селекция, поэтическая аттракция, соположение, актуализация, грамматическое значение, морфологический ритм, поэтические мотивы.

SUMMARY

Samsonenko N. I. Morphological dominant of poetic text (a case study of the Russian language poetry of the XIXth – XXIst centuries). – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology, speciality 10.02.02 – Russian language. – H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. – Kharkiv, 2018.

The thesis is devoted to the research of the features of poetic functioning of morphological units and categories that form morphological dominants of various types in the Russian language poetic texts of the XIXth – XXIst centuries, as well as to the study of the features of interaction of morphological structure of a lyrical work with its composition-thematic structure.

It is proved that within a certain poetic text space prescriptive grammatical forms and meanings can be actualised with the help of such techniques as: selection, poetic attraction and juxtaposition, which serve as the base for the formation of the morphological dominant that can perform structure-, rhythm-, plot- and meaning-forming functions in a lyrical work.

The study offers a novel classification of types of morphological dominants of poetic text on the basis of the analysis of poetic functioning of morphological forms of verbal categories of mood and tense and morphological forms of nominal

categories of gender, case and number, taking into account the theory of marked members of grammatical oppositions. Verbal and nominal, continuous and discrete, actualised and background morphological dominants, as well as dominants of the form and of the meaning are distinguished.

It is revealed that the morphological dominant of poetic text contributes to the formation of poetic senses, actualising important motives and meanings in it, despite the known automatism of morphological information expression. Main poetic motives expression of which is associated with the selection of morphological forms and the formation of verbal and nominal morphological dominants of various types are singled out and characterised.

Key words: poetic text, poetic morphology, morphological dominant, selection, poetic attraction, juxtaposition, actualisation, grammatical meaning, morphological rhythm, poetic motives.

Відповідальний за випуск – доктор філологічних наук, доцент
Скоробогатова Олена Олександрівна

Підписано до друку 21.08.2018. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк ризографний.
Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 пр. Зам. № б/н.
Надруковано СПД ФО Степанов В. В., м. Харків, вул. Ак. Павлова, 31

